

кандидат філологічних наук,
 доцент,
 докторант кафедри
 української мови
 Запорізького національного
 університету

НАЗВИ РИС ХАРАКТЕРУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI–XIII СТОЛІТЬ

Досвід суспільства в пізнанні моральних якостей, рис характеру людини, як і будь-якого іншого фрагмента картини світу, закріплюється в мовних одиницях. Неослабний інтерес до вивчення номінацій сфери моралі, етики, психології можна пояснити не тільки їх високою соціальною значущістю, а й чималою складністю. У вітчизняних лінгвістичних працях найменування рис характеру не були об'єктом спеціального дослідження, проте частково розглядалися в роботах П. Білоусенка, С. Воропай, М. Жовнір, В. Ліпич, Н. Медведовської, О. Меркулової, В. Німчука, З. Піскозуб, Л. Полюги, Н. Томи та інших мовознавців, які аналізували абстрактну лексику. Сьогодні вивчення іменників, що позначають риси характеру людини, їх семантичних властивостей, словотвірної структури в діахронічному аспекті залишається необхідним для найбільш повного усвідомлення закономірностей розвитку лексико-словотвірної системи української мови. Це зумовлює актуальність розвідки.

У психології характер розуміють як цілісний і стійкий індивідуальний склад внутрішнього життя людини, який виявляється в окремих психічних актах і станах, а також її манерах, звичках, розумі й властивому особі колі емоційних хвилювань. Характер людини формує основу її поведінки і становить предмет вивчення характерології [6, с. 723].

У лексико-семантичній системі української мови назви рис характеру становлять одну з найважливіших і найскладніших категорій, що пов'язана з виявленням людиною власного внутрішнього світу й відображенням його в мовленні, вчинках, поведінці тощо. Згідно зі Словником української мови, характер – це «сукупність стійких психічних властивостей людини, її особистих рис, що виявляються в поведінці й діяльності; вдача» [5, с. 23]. Найменування рис характеру та їх зовнішнього вияву вчені зараховують до абстрактних іменників, які, хоча й виникли пізніше від слів із конкретним значенням, проте вже в праслов'янській мові утворювали розгалужену систему лексико-семантичних типів [4, с. 111]. У сучасній українській мові назви рис характеру, вдачі, нахилів людини становлять різноманітну в семантичному плані сукупність слів, які позначають негативні (*гординя, егоїзм, жадібність, жорстокість*) або позитивні (*доброта, альтруїзм, щедрість, милосердя, порядність*) якості. Ця група іменників представлена назвами, що відображають ставлення до людей, колективу, суспільства (*чужність, товарицькість, замкнутість, черствість, колективізм, індивідуалізм, грубість*); позначають придатність до праці, ставлення до робочого процесу (*нехлюйство, працьовитість, відповідальність, сумлінність, пасивність, активність*); указують на ставлення особи до речей, предметів (*охайність, дбайливість, недбалість, скрупульозність, обережність*); характеризують ставлення людини до самої себе (*егоцентризм, самокритичність, зарозумілість, марнославство, сором'язливість*) тощо. Отже, метою дослідження є аналіз семантичної та словотвірної структури іменників, які позначають якості, почуття людини, особливості її поведінки, вчинків і фіксуються пам'ятками української мови XI–XIII ст.

В обстежених джерелах давньої русько-української мови спостерігається значна за обсягом група позитивних найменувань рис характеру, якостей, нахилів людини, наприклад: *м@жєствомї же и храборїствомї просл@ша ві странахї многах* (сер. XI/XV СлЛ 40); *и м@жєствомї крпккомї показа"с#* (XII/1425 ЛК 245); *и вс#кими добродїтелми наполненї* (XII/1425 ЛК 245); *благонравї* (XI Ср I 100) «чеснота»; *благонравство* (XI Ср I 100) «те саме»; *доблєсть* (1047 672); *безлоби~*, *безолоби~* (1073 68), пор. *беззлоба, безлоба* (1096 СлРЯ I 111) «лагідність, смиренність»; *благость* (1076 СДЯ I 205) «доброта, милосердя, милість»; *кротость* (1076 СлРЯ VIII 75) «лагідність, незлобність, покірність»; *доброта* (1076 СДЯ III 14); *великодушїе* (XI Ср I 234, СлРЯ II 65) «великодушність», пор. *веледушїи~* (1226 Ср I 233); *благодушїи~* (XI 97); *безбани~* (XIII 49) «відсутність гидливості» (пор. *баня* (1237 СлРЯ I 70) «джерело, теплий мінеральний ключ, озеро; лазня; миття») тощо.

Окрім іменники позначають гарні вчинки, особливості поведінки людини, що характеризують її вдачу, наприклад: *благопослушани~* (1073 Ср I 101); *благочєсти~* (1073 109); *покорени~* (1076 СДЯ VII 44) «покірність, слухняність, смиренність»; *бєсхвалени~* (XI Ср I 79) «скромність»; *бєздєрзнєвени~* (XI 56) «відсутність зухвалості»; *б@б@б@"знєство* (бл. 1100 129); *покоря* (XII–XIII СДЯ VII 44) «покірність» тощо.

Назви позитивних відчуттів і пов'язаних із ними ознак і станів, які безпосередньо співвідносяться з характером людини, представлені такими лексемами: *колько бо соблюдїя по мѣти своєи* (поч. XI/1377 Повч 30), *милость* (СДЯ IV 530) «милість, милосердя» (1076), «жалість, співчуття» (XII); *на сїхї гора" вєси"еть блїдть бїсь"* (XII ПВЛ 159); *небоязнь* (1073 СлРЯ XI 21) «відсутність страху, відчуття безкарності»; *бєспєчали~* (1073 Ср I 74) «безтурботність»; *бєстрасти~* (1073 77); *бєстрашїи~* (XI 77) «те саме»; *безбо"знєство* (бл. 1100 50), *безбоязньство* (СлРЯ I 94) «безстрашність»; *бєспєчалиє* (XII/XVII 159) «відсутність життєвих турбот, засмучень, безтурботність»; *небоязньство* (XII/XIV СлРЯ XI 21) «відсутність обережності, безстрашність»; *ласка* (XII СДЯ IV 389) «доброта, милість, ласкавість»; *бєзгнєви~* (1296 Ср I 53) «відсутність гніву, смиренність» тощо. Іменники цієї

групи не лише позначають позитивні почуття, а частіше вказують на відсутність негативних рис у характері людини, що зумовлюється й відповідною словотвірною структурою таких найменувань.

Негативні риси, особливості поведінки людини представлені в обстежених джерелах XI–XIII ст. такими іменниками: *лїностъ бо всему мїти* (поч. XI/1377 Повч 33), пор. *лїностъ* (1076 СДЯ IV 455) «бай-дужість»; *гладьство* (1047 Ср I 518) «жадібність, нестриманість»; *безстуди*~ (1076 77) «безсоромність»; *вседїство* (1096 СлРЯ III 119) «підступність»; *изрокъ, издрокъ* (1097 VI 205) «порок, вада»; *жестота* (XI XXI 98) «суворість, жорстокість»; *дводуши*~ (XI Ср I 639) «лукавство»; *велеядение, велеядие* (XI/XIII–XIV СлРЯ II 61) «непомірність у споживанні їжі»; *любовластие* (XI VIII 329) «властолюбство»; *лютонравие* (XI/XVI 347) «жорстокий, суворий норов»; *двогсли*~ (бл. 1100 Ср I 641) «лукавство»; *вѣтилни*~ (XII 497) «балакучість» (від *вѣти* «красномовство»); *высокомыслие* (XII/XIV СлРЯ III 253) «гордість, погорда», пор. *вышеумье* (XIII/XIV–XV 277) «те саме»; *злокозньство* (XII/XV VI 25) «підступи, підступність, хитрощі»; *злонравие, зьлонравие* (XII–XIII 27) «схильність до зла, поганий характер»; *злочиние* (XIII/XVI–XVII 36) «погані дії, вчинки» та ін.

Негативні внутрішні почуття, які зумовлюють і відповідні риси характеру людини, за нашими спостереженнями, в давній русько-українській мові XI–XIII ст. передавали такі найменування: *оутрьни бо дїнь собою печеть с# дївл-ть бо дїи и злоба сво* (1144 ГЄ 181), пор. *зьлобство, зьлобство* (1096 СлРЯ VI 18) «злостивість», пор. також *злюбъ, зьлюбъ* (XII–XIII 18) «злоба»; *лютость* (1076 СДЯ IV 486) «злоба, жорстокість, лють»; *боуди же слово ваше еи еи и ни ни лише*~ *бо сею ^ непрїзни* ~*сть* (1144 ГЄ 177) тощо.

Почуття гордості, пихатості, самозакоханості позначалися в мові аналізованого періоду, за нашими даними, такими найменуваннями: *и на тїщеславїе сїклан#с#* (сер. XI/XV СлЛ 40); *гьрдни*~ (XII СДЯ II 410) «гордість, пихатість», пор. *и прихаша с великою гордгнею* (XIII ЛГВ 339), *гїрдни, гордгни, гїрдни* (XI Ср I 614) «те саме»; *гїрдость, гордость, гїрдость* (XI 613) «гордість, хвастливість» та ін.

Окремі найменування, зафіксовані в пам'ятках давньої русько-української мови, на наш погляд, могли позначати особливості інтелекту й водночас характеризувати (з позитивного чи негативного боку) поведінку людини, її вдачу, наприклад: *прїмдрость дана* ~*моу* (1144 ГЄ 186); *богоразуми*~ (1073 Ср I 134); *беслови*~ (1073 74) «нерозумність, відсутність розуму»; *благоразуми*~ (бл. 1100 102); *великоумие, великоумство* (XI СлРЯ II 68) «мудрість, велич думки»; *грубость* (XI Ср I 598) «невігластво»; *безуми*~ (XI 63) «нестача або слабкість розуму»; *всокомудри*~ (XI 451); *безмудри*~ (XI 59) «дурість, нерозумність»; *безразуми*~, *безразуми*~ (XI 63) «те саме»; *безумство* (до 1200 64); *лудость* (XII–XIV СлРЯ VIII 293) «дурість» (пор. *лудий* «дурний») тощо.

Дериваційна структура назв рис характеру та їх зовнішнього вияву цього періоду відзначається неоднорідністю. В українській мові XI–XIII ст. поряд із непохідними найменуваннями функціонували іменники, утворені переважно суфіксальним способом, часто також трапляються композитно-суфіксальні й конфіксальні деривати з аналізованою семантикою.

Найпоширенішу групу найменувань становлять **відприкметникові** похідні, які творяться переважно за допомогою формантів **-ость, -от(а)**.

Продуктивним виявився лексико-словотвірний тип іменників на позначення рис характеру, особливостей вдачі людини із суфіксом **-ость/-ість**: *благость* (1076 СДЯ I 205); *гьрдость* (1076 II 408); *жалость* (1076 III 232) від *жалъ*; *кротость* (1076 СлРЯ VIII 75); *лїностъ* (1076 СДЯ IV 455); *лютость* (1076 СлРЯ VIII 347); *лудость* (XII–XIV 293); *милость* (1076 СДЯ IV 530); *грубость* (XI Ср I 598); *дьрзость* (XII СДЯ III 146) «сміливість, рішучість», пор. *дьрзность* (XIV 144) «те саме» тощо.

Схожу функцію виконував формант **-от(а)**, який був активним і продуктивним уже в праслов'янській мові, де утворював переважно абстракти [1, с. 46], у давній русько-українській мові XI–XIII ст. цей суфікс, за нашими спостереженнями, поступово втрачає продуктивність, наприклад: *бодрота* (XI/XVII СлРЯ I 269); *доброта* (1076 СДЯ III 14); *жестота* (XI СлРЯ XXI 98); *приснота* (XI XX 21) «щирість».

Майже не вживаються іменники з розгляданим значенням на **-гнь**: *гїрдни, гордгни, гїрдни* (XI Ср I 614) від *гордги*.

Натомість з'являються раніше не зафіксовані деривати з аналізованою семантикою на **-ьств(о)**: *искрьньство* (XI/XIII–XIV СДЯ III 170) «щирість, щиросердість»; *кисельство, кысчльство* (XII СлРЯ VII 137).

Девербативи становлять у давній русько-українській мові невелику за обсягом, проте виразно окреслену групу іменників переважно на позначення вчинків, поведінки, що характеризують вдачу людини.

Матеріально не виражений формант спостерігається в словотвірній структурі таких іменників: *ласка* (XII СДЯ IV 389); *покора* (XII–XIII VII 44) від *покоритися* тощо.

Лексико-словотвірний тип на **-и**~, **-ни**~ виявляє продуктивність у давній русько-українській мові XI–XIII ст.: *весели*~ (1076 СДЯ I 394); *покорени*~ (1076 VII 44); *блажени*~ (XI/XIII–XIV I 222); *благодарени*~ (XII 176); *благодари*~ (XII 177); *гроущени*~ (XII–XIII II 396); *гьрдни*~ (XII 410); *люблени*~ (XII IV 466) «любов, прихильність, милість»; *пожалени*~ (1296 VI 562) «співчуття, милосердя» тощо.

Відіменникові найменування назв рис характеру та їх зовнішнього вияву трапляються, за нашими даними, значно рідше.

В українській мові XI–XIII ст. поступово набуває продуктивності лексико-словотвірний тип десубстантивів із суфіксом **-ьств(о)**, властивим абстрактним іменникам, наприклад: *гладьство* (1047 Ср I 518) від *гладї*; *зьлобство, зьлобство* (1096 СлРЯ VI 18) від *зілоба*; *храборїство* (сер. XI/XV СлЛ 40); *моужьство* (XII СДЯ V 41) «мужність, доблесть».

Дуже поширеними в давній руськоукраїнській мові XI–XIII ст. виявилися відіменникові назви рис характеру, вдачі, поведінки людини, у словотвірній структурі яких виділяються конфікси з другим компонентом **-и~**, рідше – **-ств(о)**. На відсутність в істоти певних почуттів указують переважно похідні з першим компонентом форманта **без-/бес-**, наприклад: *беслови~* (1073 Ср I 74); *беспечали~* (1073 74); *беззлюби~* (1076 СДЯ I 122) «незлюбивість»; *безстоуди~* (1076 141) «безсоромність», пор. *бесстудие* (XII/XIII СлРЯ I 173) «те саме»; *безуми~* (XI Ср I 63); *бездързновени~* (XI 56) «відсутність зухвалості»; *безстраши~* (XI Ср I 77, СДЯ I 140) «безстрашність»; *бесхвалени~* (XI Ср I 79); *безумьство* (до 1200 64); *безбоязньство* (XII СлРЯ I 94); *безпечальство* (XII–XIII СДЯ I 133) «невзворушність, безпристрасність»; *безоупъваньство* (XII–XIII 146) «відсутність надії, безнадійність»; *безгнѣви~* (1296 СДЯ I 114, Ср I 53) «відсутність гніву, беззлобність»; *безмилосьрди~* (1296 СДЯ I 126) «жорстокість»; *безстрасти~* (XIII 139) «невзворушність, безпристрасність»; *бессрамие* (XIII/1477 СлРЯ I 171) «безсоромність»; *безбани~* (XIII Ср I 49); *бескваси~* (XIII 72) «моральна чистота», пор. *квасъ* «хмільний напій; те, що роз'їдає, кислота, кислий смак» тощо.

Окремі найменування рис характеру та їх зовнішнього вияву давньої русько-української мови XI–XIII ст. утворені, на наш погляд, переважно від іменникових і дієслівних основ за допомогою конфікса з першим компонентом **не-**. Такі похідні «характеризуються запереченням (невиконанням) названої мотивувальним словом дії» [3, с. 63], наприклад: *немилосьрди~* (1076 СДЯ V 300) «відсутність милосердя, жорстокість» (від *милосьрди*); *невоздержание* (1076 237) «нестриманість, непомірність» (*воздержати*); *непоболъние* (XI СлРЯ XI 213) «безсердечність, черствість» (*поболъти*); *небо"ни~* (XII–XIII СДЯ V 229) «відсутність благоговіння перед Богом» від *бо"ти(ся)*; *невъзхотѣни~* (1296 238) «небажання» (*возхотѣти*); *незълоба* (1296 276) «покірність, беззлобність» (від *злги* або префіксальне утворення від *зълоба*) тощо.

У праслов'янській мові не траплялися назви рис характеру, утворені композитно-суфіксальним способом [4], проте такі деривати властиві мові пізнішого періоду. В XI ст. поширеними виявилися деривати на **-и~**, **-ств(о)**, наприклад: *богоразуми~* (1073 Ср I 134); *благочести~* (1073 109); *благопослушани~* (1073 101); *хотѣславие* (1073 III 1390) «пиха, марнолюбство»; *славохоти~* (1076 407) «зарозумілість»; *добросьрди~* (1076 13) «сердечність, доброзичливість»; *милосьрди~* (1076 СДЯ IV 532) «милосердя, співчуття»; *вседѣйство* (1096 СлРЯ III 119) «підступність»; *благодуши~* (XI Ср I 97); *благонрави~* (XI 100); *жестосьрди~* (XI/XIII–XIV СДЯ III 252) «жорстокість»; *истиньнолюби~* (XI/XIII–XIV IV 172) «любов до істини, правди»; *любослави~* (XI/XIII–XIV 474) «любов до слави, честолюбство»; *лютонравие* (XI/XVI СлРЯ VIII 347) «жорстокий, суворий норав»; *любовластие* (XI 329) «властолюбство»; *великодушие* (XI II 65) «великодушність»; *всокомудри~* (XI Ср I 451); *дводуши~* (XI 639) тощо.

Більше таких похідних спостерігається у XII ст.: *богоразуми~* (бл. 1100 Ср I 102); *двогсли~* (бл. 1100 641); *благодуши~* (XII СДЯ I 182) «спокій, радість»; *благомоужьство* (XII 190) «мужність, хоробрість»; *богобо"зньство* (XII 253) «богобоязливість, побожність»; *бѣсобо"ни~* (XII 365) «боязнь бісів, забобонний страх»; *добродоуши~* (XII II 483); *высокомыслие* (XII/XIV СлРЯ III 253) «гордість, погорда»; *злонравие, зълонравие* (XII–XIII VI 27) «схильність до зла, поганій характер» тощо.

У наступні періоди розвитку української мови цей лексико-словотвірний тип продовжує поповнюватися новотворами, наприклад: *боголишьство* (1296 СДЯ I 258) «жорстокість»; *любосласти~* (1296 IV 474) «любов до задоволень» тощо. Більш детально іменники цього типу проаналізувала в монографічному дослідженні композитно-суфіксальної деривації іменників В. Ліпич [2].

Отже, у давній русько-українській мові XI–XIII ст. спостерігається велика кількість абстрактних іменників на позначення особливостей характеру, вдачі людини. У цей період відбувалися активні процеси формування лексико-словотвірних типів іменників з такою семантикою. Обстежені джерела фіксують переважно відприкметникові похідні на позначення рис характеру із суфіксами **-ость**, **-от(а)** (*доброта, блаоость, жалость, жестота*). Девербативи трапляються рідше. Це здебільшого нульсуфіксальні іменники (*покора*) та структури на **-и~** (*блажени~*). Відіменникові суфіксальні похідні з аналізованою семантикою – це переважно деривати на **-ьств(о)** (*моужьство*), проте серед конфіксальних і композитно-суфіксальних похідних найбільш поширені саме десубстантиви (*безбоязньство, благодуши~, милосьрди~*). Уже на цьому етапі історичного розвитку української мови виразно окреслилася група іменників на позначення внутрішнього світу людини, що мала чітко виражену семантику й визначений набір словотворчих засобів.

Література:

1. Іншакова І.О. Походження форманта *-ота (-ета)* та його функції в праслов'янській мові / Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. 2015. Вип. 12. С. 39–46.
2. Ліпич В.М. Нариси з історії українського словотворення (композитно-суфіксальна деривація іменників української мови XI–XVIII ст.): монографія. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2007. 158 с.
3. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П.І. Білоусенко, І.О. Іншакова, К.А. Качайло, О.В. Меркулова, Л.М. Стовбур. Запоріжжя – Кривий Ріг: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2010. 480 с.
4. Сіроштан Т.В. Іменники з абстрактним значенням у лексичній системі праслов'янської мови / Знакові величини у формуванні лінгвального образу світу українців: монографія. Мелітополь: Вид-во МДПУ ім. Богдана Хмельницького, 2017. С. 91–111.
5. Словник української мови: в 11 т. / уклад. І.К. Білодід та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 11.
6. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. Москва: Сов. энциклопедия, 1989. 815 с.

Перелік скорочень назв джерел:

ГЄ Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 року Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: «Полісся», 2015. С. 174–193.

ЛГВ Галицько-Волинський літопис XIII ст. за Іпатіївським списком близько 1425 року Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: «Полісся», 2015. С. 335–346.

ЛК Київський літопис XII ст. за Іпатіївським списком близько 1425 року Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: «Полісся», 2015. С. 236–247.

ПВЛ «Повість временних літ» початку XII ст. за списком Лаврентіївського літопису 1377 року Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: «Полісся», 2015. С. 158–168.

Повч «Повчання» Володимира Мономаха початку XI ст. у списку 1377 року Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: «Полісся», 2015. С. 30–35.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р.И. Аванесов. Москва: Русский язык, 1998–2008. Т. 1–7.

СЛЛ «Слово о законі і благодаті» митрополита київського Іларіона середини XI ст. у списку XV ст. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: «Полісся», 2015. С. 39–45.

СРЯ Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва: Наука, 1975–2008. Вып. 1–28.

Ср Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Санкт-Петербург, 1893–1912. Т. 1–3.

Анотація

T. СИРОШТАН. НАЗВИ РИС ХАРАКТЕРУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI–XIII СТОЛІТЬ

У статті на широкому фактичному матеріалі давньої русько-української мови XI–XIII століть простежується історія тематичної групи назв рис характеру людини, визначаються особливості семантики таких іменників, розглядається словотвірна структура похідних лексем.

Ключові слова: назви рис характеру, лексико-словотвірний тип, словотвірна структура, формант, давня русько-українська мова.

Аннотация

T. СЕРОШТАН. НАЗВАНИЯ ЧЕРТ ХАРАКТЕРА В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ XI–XIII ВЕКОВ

В статье на широком фактическом материале древнего русско-украинского языка XI–XIII веков прослеживается история тематической группы названий черт характера человека, определяются особенности семантики таких существительных, рассматривается словообразовательная структура производных лексем.

Ключевые слова: названия черт характера, лексико-словообразовательный тип, словообразовательная структура, формант, древний русско-украинский язык.

Summary

T. SIROSHTAN. THE NAMES OF CHARACTER TRAITS IN UKRAINIAN LANGUAGE OF THE 11th–13th CENTURIES

In the article the history of the thematic group of the names of human traits is traced, the peculiarities of the semantics of such nouns are determined, and the derivational structure of derived lexemes is considered on the broad factual material of the Ancient Russian-Ukrainian language of the 11th–13th centuries.

Key words: names of character traits, lexical word-forming type, word-forming structure, formant, Ancient (Old) Russian-Ukrainian language.